

KS. MARIAN WOLICKI
Katolicki Uniwersytet Lubelski im. Jana Pawła II
Lublin

ROZWÓJ I WYCHOWANIE DZIECKA W WIEKU PRZEDSZKOLNYM

Spośród wszystkich okresów rozwojowych, okres przedszkolny jest szczególnie ważny w życiu człowieka, nic też dziwnego, że temu właśnie okresowi psycholodzy i pedagodzy poświęcają wyjątkowo dużo uwagi i że tego okresu dotyczy też ogromna wielość publikacji psychologiczno-pedagogicznych¹.

CHARAKTERYSTYKA OGÓLNA OKRESU PRZEDSZKOLNEGO

Nieprzypadkowo uwaga naukowców skierowana jest na ten właśnie okres rozwojowy, nazywamy też w niektórych publikacjach – średnim dzieciństwem², obejmujący lata 4–6 w życiu dziecka. W okresie tym zachodzi bowiem szereg ważnych wydarzeń w życiu człowieka: narodziny jaźni psychicznej, okres pytań, okres przekory, wyjątkowo szybkie dojrzewanie intelektualne i wolitywne, prowadzące do dojrzałości, do podjęcia obowiązków szkolnych, osobliwe nastawienie metafizyczne dziecka w tym okresie, sprzyjające rozwojowi religijnemu i moralnemu, szczególnie rozwojowi sumienia. Jednocześnie pojawia się duże zainteresowanie i ciekawość świata zewnętrznego, materialnego, rozwój samodzielności i inicjatywy dziecka, świadomość i poczucie swobody, wzrost nowych doświadczeń i orientacji w otoczeniu, przeniesienie sfery oddziaływania wycho-

¹ Zob. np. M. Przetacznikowa, *Rozwój psychiczny dziecka w młodszym wieku szkolnym*, w: *Materiały do nauczania psychologii*, seria II, t. 3, Warszawa 1968, s. 11–152; M. Kielar-Turska, *Średnie dzieciństwo. Wiek przedszkolny*, w: *Psychologia rozwoju człowieka*, red. nauk. B. Harwas-Napierała, J. Trempała, t. 2, s. 83–129; J. Walczyna, *Kształtowanie postaw społeczno-moralnych dzieci w wieku przedszkolnym*, Warszawa 1980 i in.

² M. Kielar-Turska, *Rozwój człowieka w pełnym cyklu życia*, w: *Psychologia. Podręcznik akademicki*, red. nauk. J. Strelau, t. I, Gdańsk 2000, s. 299; też, *Średnie dzieciństwo...*, s. 83. Inne określenia tego okresu, to: drugie dzieciństwo, okres falliczny, okres edypalny, „wiek pytań”, „wiek zabaw”, stadium przedoperacyjne, stadium personalizmu. Zob. D. Becelewska, *Repetytorium z rozwoju człowieka*, Jelenia Góra 2006, s. 164.

wawczego z rodziny na przedszkole, jeśli dziecko do niego uczęszcza i na środowisko rówieśnicze. Równolegle następuje wzrost wymagań, jakie dziecku stawia otoczenie, konieczność dostosowania aktywności do norm zwyczajowych moralnych i społecznych, wzrost ilości i zrozumienia interakcji międzyosobowych, a także wzrost liczby osób znaczących w życiu dziecka³. Zaznacza się też zwiększenie się roli współżycia z rówieśnikami i dziećmi w innym wieku, rozwój uczuć dodatnich i ujemnych w związku z zaspokojeniem bądź nie podstawowych potrzeb psychicznych i społecznych.

ROZWÓJ FIZYCZNY DZIECKA W WIEKU PRZEDSZKOLNYM

Jak słusznie pisze jedna z autorek, „przede wszystkim należy liczyć się z faktem, że u dzieci między 3 a 6–7 rokiem życia zachodzi dość wyraźna różnica we wszystkich zakresach rozwoju, najogólniej mówiąc, fizycznego, umysłowego, społecznego. Wzmaga je także konkretna sytuacja dziecka w rodzinie [...] oraz w pewnej mierze wrodzone zadatki”⁴.

Pamiętając o powyższym, starajmy się określić zasadnicze prawidłowości rozwojowe tego okresu w zakresie poszczególnych sfer rozwoju. W zakresie rozwoju fizycznego następuje przede wszystkim wyraźna zmiana sylwetki dziecka przedszkolnego, prowadząca do wydłużenia ciała wskutek szybkiego wzrostu kończyn oraz wskutek zmian proporcji pomiędzy trzewioczaszką i mózgowiczaszką⁵.

Należy pamiętać, że przeciętny przyrost wzrostu od 5 do 7 roku (okres przedszkolny zaczyna się już od 4 r.ż.) wynosi około 5–7 cm rocznie. „Dziecko w wieku przedszkolnym coraz wolniej przybiera na wadze (2–3 kg rocznie), natomiast dość szybko nadal rośnie [...]”⁶. Wzrasta w tym okresie kośćce i muskulatura dziecka. Następuje szybki rozwój układu nerwowego i wyższej czynności nerwowej. Daje się zaobserwować szybki rozwój sprawności ruchowej. Następuje też pewien przerost układu limfatycznego. „Węzły limfatyczne odgrywają jednak ważną rolę w niszczeniu zarazków, ponieważ organizm dziecka w tym wieku nie wytwarza jeszcze dostatecznej ilości ciał odpornościowych we krwi, które pozwalają mu zwalczać skutecznie liczne choroby zakaźne, na jakie jest narażone małe dziecko”⁷.

Do rozwoju fizycznego dziecka przedszkolnego przyczynia się w decydującym stopniu silna potrzeba ruchu, odczuwana zwłaszcza intensywnie około

³ M. Wolicki, *Znaczenie identyfikacji z „osobami znaczącymi” w procesie rozwoju i wychowania dziecka*, w: *Ius et Fides. Księga Jubileuszowa z okazji siedemdziesiątych urodzin Profesora Jana Świtki*, red. T.z Guz, M. Kuć, Lublin 2006, s. 1025+1035.

⁴ J. Walczyna, dz.cyt., s. 65.

⁵ M. Kielar-Turska, *Rozwój człowieka...*, s. 299.

⁶ M. Przetacznikowa, art.cyt., s. 13.

⁷ Tamże, s. 14.

5 roku życia, określanego często jako złoty okres w ruchowym rozwoju dziecka⁸. Potrzeba aktywności fizycznej znajduje swój wyraz w zabawach dziecka, stąd też okres przedszkolny bywa również nazywany „wiekiem zabaw”.

ROZWÓJ PSYCHICZNY DZIECKA W OKRESIE PRZEDSZKOLNYM

W zakresie rozwoju psychicznego wzrasta znacznie sprawność zmysłów, zwłaszcza bystrość wzroku i umiejętność rozróżniania barw. Gdy chodzi o rozwój procesów psychicznych, to następuje szczególnie rozwój słuchu i mowy, spostrzeżeń i wyobrażeń⁹. Uwaga w tym okresie jest głównie mimowolna, ale zaczyna się pojawiać, i dowolna. Jej rozwój jest warunkiem rozpoczęcia przez dziecko nauki szkolnej. Pamięć w tym okresie jest głównie konkretno-obrazowa, ale pojawiają się również początki pamięci słowno-logicznej¹⁰.

Szczególnie intensywnie w wieku przedszkolnym rozwija się wyobrażenia dziecka, zwłaszcza w postaci tzw. fantazjowania dziecięcego, które pojawia się około 4 roku życia. Wyobrażenia dziecka ujawnia się przede wszystkim w zabawach dziecka, a same wyobrażenia w tym okresie dzielimy na reprodukcyjne i antycypacyjne¹¹.

W okresie przedszkolnym następuje ilościowy i jakościowy rozwój mowy. Dziecko używa już języka w poprawnych formach gramatycznych. Do 5 roku życia dziecko przyswaja sobie na ogół wszystkie formy koniugacyjne i deklinacyjne. W 6–7 roku dziecko używa prawie każdej formy zdania. Pod koniec okresu przedszkolnego całkowicie opanowuje mowę ciągłą. Charakterystycznym dla tego wieku zjawiskiem są neologizmy dziecięce, „nowotwory językowe”, nieraz bardzo logiczne¹².

Rozwój mowy wiąże się bardzo ściśle z rozwojem myślenia. Myślenie dziecka staje się bardziej abstrakcyjne, chociaż jest ono jeszcze wciąż oparte na przesłankach konkretnych¹³. Myślenie u dziecka przejawia się w tym czasie szczególnie w zadawaniu pytań. Jest to tzw. „wiek pytań” u dziecka. „Nic dziwnego, że właśnie wiek przedszkolny nazwano wiekiem pytań, bo nigdy dziecko nie zadaje dorosłemu tylu pytań, i to często bardzo kłopotliwych, jak w tym okresie”¹⁴. Budząca się ciekawość dziecka w tym czasie, potęgowana pytaniami, prowadzi je do lepszego poznania świata i siebie oraz dążenia do celu mimo spotykanych przeszkód.

⁸ M. Kielar-Turska, *Rozwój człowieka...*, s. 299.

⁹ M. Przetacznikowa, *Wiek przedszkolny*, w: *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, red. M. Żebrowska, Watowa 1976, s. 439–446.

¹⁰ Tamże, s. 446–454.

¹¹ D. Becelewska, dz.cyt., s. 167.

¹² M. Przetacznikowa, art.cyt., s. 454–466.

¹³ Tamże, s. 467–487.

¹⁴ J. Dobrowolska, *Czy naprawdę trudne dziecko?*, Warszawa 1975, s. 11.

Do rozwoju psychicznego należy rozwój wolitywny. Wola dziecka zaczyna się rozwijać wraz z rozwojem ruchów dowolnych i docelowych przejawiających się już w wieku poniemowlęcym na skutek rodzących się wyobrażeń i konkretnej sytuacji. Poza tym rozwój woli uzależniony jest od działania drugiego układu sygnalizacyjnego, pozostającego z kolei w zależności od rozwoju mowy. Wreszcie ma tu swój wpływ i własne doświadczenie zdobyte w toku życia dziecka.

Wola dziecka przejawia się głównie w realizowaniu obranego celu pod wpływem odpowiednich motywów. Tymi motywami są najpierw organiczne potrzeby dziecka. W miarę jednak, jak narastają potrzeby psychiczne i społeczne, a więc wraz z rozwojem uczuć moralnych i społecznych, wzrasta liczba motywów, którymi kieruje się wola, staje się coraz bardziej niezależna wyłącznie od jednego motywu i w ten sposób wkracza na drogę wolności.

Źródłem rozwoju woli dziecka w okresie przedszkolnym staje się wspólna zabawa i zabawa zespołowa, wymagająca podporządkowania się pewnym prawidłom i realizowania wspólnie ustalonego celu¹⁵. Dużą też rolę odgrywają w jej rozwoju u dziecka nakazy i zakazy rodziców i wychowawców, wpływające na proces hamowania u niego przejawów popędowych i pobudzanie go do realizowania potrzeb społecznych.

Sam rozwój woli dokonuje się niejako dwukierunkowo. Z jednej strony idzie w kierunku opanowywania siebie, odmawiania sobie różnych przyjemności dla wyższych celów. Z drugiej strony – w kierunku pozytywnym przez realizowanie celów wyższych, społecznych i moralnych, z czym wiąże się umiejętność przezwycięzania choćby drobnych trudności i zdolność wypełniania dziecięcych obowiązków.

Na szczególną uwagę, jeśli chodzi o sferę psychiki, zasługuje rozwój emocjonalno-uczuciowy w tym okresie¹⁶. „Między 2 a 6 rokiem życia dziecko coraz lepiej rozumie emocje własne i innych osób, nabiera zdolności regulowania zdolności ekspresji emocji, nabywa umiejętności zaradczych, które pozwalają mu kształtować pozytywne kontakty z dorosłymi i rówieśnikami”¹⁷. Rozwój uczuciowy w tym wieku charakteryzuje się tworzeniem się przywiązań do ludzi i zwierząt, tworzeniem się wzorców postępowania oraz internalizacją norm moralnych, powstawaniem poczucia winy i wyrzutów sumienia oraz różnorodnością reakcji emocjonalnych¹⁸. Uczucia dziecka przedszkolnego, zwłaszcza 6-letniego, stają się bowiem bardziej zróżnicowane¹⁹. Zaczynają się u niego rozwijać uczucia intelektualne, estetyczne, moralne i społeczne. Rodzą się „pierwsze przyjaźnie”²⁰.

¹⁵ E. Hurlock, *Rozwój dziecka*, t. II, Warszawa 1985, s. 6–68.

¹⁶ E. Hurlock, *Rozwój dziecka*, t. I, Warszawa 1985, s. 372–444.

¹⁷ M. Kielar-Turska, *Rozwój człowieka...*, s. 305.

¹⁸ M. Przetacznikowa, art.cyt., s. 487–493.

¹⁹ M. Przetacznik-Gierowska, G. Makiello-Jarża, *Psychologia rozwojowa i wychowawcza wieku dziecięcego*, Warszawa 1992, s. 165–175.

²⁰ S. Gerstmann, *Rozwój uczuć*, Warszawa 1975, s. 91–129.

3. ROZWÓJ SPOŁECZNY DZIECKA W WIEKU PRZEDSZKOLNYM

Rozwój społeczny dziecka przedszkolnego zaczyna się od rozwoju uczuć społecznych. Uczucia społeczne dziecka zaczynają się tworzyć już w okresie niemowlęcym i poniemowlęcym, ale szczególnego znaczenia nabierają w okresie przedszkolnym w związku z rozwojem potrzeby kontaktu z rówieśnikami, udziału w różnego typu zabawach zespołowych, potrzebą naśladownictwa i identyfikacji, potrzebą zyskania aprobaty otoczenia.

Na rozwój uczuć społecznych dziecka przedszkolnego ma więc szczególny wpływ grupa społeczna – akceptacja dziecka przez nią lub też jej brak²¹. Powstają nowe motywy postępowania i działania o treściach społecznych.

Początkowo po utworzeniu się „ja psychicznego” u dziecka, czego dowodem jest mówienie o sobie w pierwszym przypadku oraz pokazywanie przez dziecko swojej woli w okresie przekory, było ono nastawione egoistycznie. Stopniowo, podczas tego okresu następuje przesunięcie zainteresowań z własnego „ja” na drugiego osobnika i na wspólnotę. Drugie dziecko zaczyna być traktowane jako sprzymierzeniec, towarzysz wspólnych zabaw, a często i pomocnik w różnych trudnych sytuacjach. Zaczyna się rysować zależność pomiędzy „ja”, „ty” i „my”, między „moje”, „twoje” i „nasze”, pojawia się stopniowo przekonanie, że jesteśmy sobie potrzebni, co coraz bardziej świadomie usposabia dziecko przedszkolne do współdziałania w życiu grupy społecznej czy będzie nią środowisko rówieśników, grupa rodzinna, przedszkolna, katechetyczna, czy szkolna.

W procesie uspołeczniania dziecka przedszkolnego szczególną rolę należy przypisać różnego typu zabawom²². Zabawa uczy dziecko współżycia i współdziałania z innymi poprzez podporządkowanie regułom gry, obowiązującym tych, którzy biorą w niej udział. W tym właśnie okresie rozwijają się zabawy wspólne i zespołowe. W pierwszej dzieci współdziałają ze sobą, wypożyczają sobie wzajemnie zabawki, dzieląc się uwagami odnośnie do ich funkcjonowania. W drugiej zaś czynności i role są już organizowane, wyznaczane przez któreś z uczestników i kierowane ku wspólnemu celowi. Zasadnicze typy zabaw, które mają miejsce w tym okresie, to zabawy tematyczne, konstrukcyjne, dydaktyczne i ruchowe. Umiejętne organizowanie tych zabaw, np. w wychowaniu domowym czy przedszkolnym, przyczynia się zarówno do rozwoju fizycznego, psychicznego, jak i społeczno-moralnego dzieci²³.

Istnieje duża współzależność między stosunkami społecznymi realnymi a zabawowymi. Rzeczywisty układ stosunków międzyludzkich jest przez dziecko odtwarzany w zabawie, co z kolei wpływa na przyswojenie sobie przez dzieci norm i nawyków postępowania społecznego, a zatem na proces socjalizacji jed-

²¹ M. Przetacznikowa, art.cyt., s. 493–498.

²² M. Kielar-Turska, *Rozwój człowieka...*, s. 306.

²³ M. Przetacznikowa, art.cyt., s. 496–497.

nostki. W toku zabawy dziecko uczy się dostosowywać do określonych reguł i norm postępowania związanych z przyjętą przez siebie rolą, przenosząc potem te nawyki w inne sytuacje społeczne w przedszkolu i szkole.

Decydujące w zakresie rozwoju uczuć społecznych i całym procesie uspołeczniania są kontakty rodzinne dziecka²⁴. Kontakty dziecka z rodzicami wpływają na przyswojenie sobie przez nie od swego otoczenia postaw, norm i ról społecznych²⁵. Wzajemne kontakty między dzieckiem a rodzicami zależą od wielu czynników, takich jak: postawy rodzicielskie, wiek i wykształcenie rodziców, cechy ich osobowości oraz normy wychowawcze, charakterystyczne dla danej kultury. Szczególnie wiele uwagi poświęcono w psychologii modelom właściwych i niewłaściwych postaw rodzicielskich. Jeden z interesujących modeli typologii tych postaw skonstruowała M. Ziemska²⁶. Autorka przyjęła założenie, że zarówno nadmierna koncentracja na dziecku, jak też nadmierny dystans rzutują ujemnie na proces społecznego i uczuciowego rozwoju dziecka. Przeciwstawne postawy pozytywne – to akceptacja dziecka, połączona z uznawaniem jego praw, współdziałanie z nim, przy jednoczesnym pozostawianiu mu swobody.

Wydaje się, że właśnie w wieku przedszkolnym, kiedy układ nerwowy dziecka jest szczególnie wrażliwy i podatny na frustracje, niewłaściwe postawy rodzicielskie, a także w ogóle niewłaściwe postawy wychowawcze (np. w przedszkolu czy na katechezie), jak również nadmiernie autokratyczny, czy też zbyt liberalny styl wychowania mogą spowodować rozmaite zaburzenia i trudności w przystosowaniu. Dzieci otoczone w tym wieku nadmierną opieką rodziców, albo też wychowywane zbyt tolerancyjnie są zazwyczaj infantylne i nie potrafią nawiązać pozytywnych kontaktów z rówieśnikami, albo też ich egocentryczne a nawet egoistyczne nastawienie wpływa na odrzucanie ich przez grupę.

W zakresie kontaktów społecznych między dzieckiem a jego rodzeństwem obserwuje się zależności związane z kolejnością urodzenia dziecka i płcią rodzeństwa. Zdaniem A. Gesella stosunki z rodzeństwem są w wieku przedszkolnym jeszcze niestałe, zależne od przeważającego w danym okresie nastroju uczuciowego. Tak więc u 3-, 5-, 7-letnich dzieci nasilenie emocji negatywnych w stosunku do rodzeństwa słabnie, a w związku z tym kontakty są przyjazne i pozytywne, natomiast dzieci 4- i 6-letnie, bardziej pobudliwe w tym okresie, wchodzą w częstsze konflikty z rodzeństwem.

Rzecz jasna, dzieci w wieku przedszkolnym odnoszą się inaczej do starszego, a inaczej do młodszego rodzeństwa. Przewaga kontaktów negatywnych na ogół ustępuje z wiekiem, jakkolwiek ostre kłótnie, odbieranie lub niszczenie przedmiotów będących własnością rodzeństwa, a nawet bójki zdarzają się także pod koniec okresu przedszkolnego. Pozytywne kontakty społeczne ze starszym rodzeństwem

²⁴ T. Kukołowicz, *Rodzina w procesie uspołeczniania dziecka*, Lublin 1974.

²⁵ M. Wolicki, *Rozwój społeczny*, w: *Studia z psychologii rozwoju*, Kraków 2002, s. 227.

²⁶ M. Ziemska, *Postawy rodzicielskie*, Warszawa 1969.

wyrażają się we współdziałaniu w zajęciach lub zabawach oraz zgodnym podporządkowaniu się ich kierownictwu²⁷.

Odmienne niż z rodzeństwem układają się kontakty społeczne dziecka w wieku przedszkolnym z innymi dziećmi: towarzyszami zabaw w otoczeniu lub w przedszkolu²⁸. Zależnie od przyjętego kryterium podziału wyróżniamy kontakty pozytywne, bezkonfliktowe (przyjaźnie dziecięce, związki koleżeńskie, pomoc wzajemna itp.) oraz kontakty negatywne, charakterystyczne dla działań zmierzających do własnego, egoistycznego celu²⁹.

Dzięki kontaktom z dorosłymi i rówieśnikami kształtuje się także postawa społeczna dziecka, odwzorowywana w życiu starszych, a realizowana również w zabawach zespołowych.

4. ROZWÓJ MORALNY DZIECKA W WIEKU PRZEDSZKOLNYM

Uczucia moralne dziecka i nawyki postępowania moralnego kształtują się u dziecka przedszkolnego zasadniczo przez identyfikację i internalizację. W przypadku identyfikacji dziecko utożsamia się psychicznie z osobami znaczącymi ze swego otoczenia, a więc rodzicami czy wychowawcami, naśladuje ich postępowanie i wzorce osobowe³⁰. Dzięki temu procesowi następuje związany z nim proces internalizacji, a więc przyjmowanie za własne nakazów i zakazów, norm i wzorców postępowania moralnego prezentowanych przez wychowawców. Proces ten prowadzi do rozwoju sumienia dziecka³¹.

Proces umoralniania dziecka prowadzi do ustępowania z wymagań egoistycznego „ja” na rzecz innych, czyli przez uczenie się umiejętności rezygnacji, ofiary, dzielenia się z innymi. Takie ustępowanie na rzecz innych jest u dziecka częściowo wymuszone przez ograniczenia płynące z otoczenia zarówno fizycznego jak i społecznego.

Świat zewnętrzny, fizyczny, ogranicza działalność dziecka, dostarczając mu np. przykrych doznań przy zetknięciu się z nim (ogień, uderzenie). Świat osób również ogranicza możliwości jego działania przez różnego rodzaju nakazy i zakazy poparte represjami i karami. Dziecko przedszkolne potrafi już zrozumieć znaczenie kary³². W jednym i drugim wypadku dziecko gromadzi doświadczenia, najpierw emocjonalną i uczuciową wiedzę o tym, co wolno, a czego nie wolno, a z czasem i

²⁷ Z. Skorny, *Proces socjalizacji dzieci i młodzieży*, Warszawa 1976, s. 125–128.

²⁸ E. Hurlock, dz.cyt., t. I, s. 456–461.

²⁹ A. Dzierżanka-Wyszyńska, *Kontakty międzydziecięce w grupach szkolnych*, w: *Materiały do nauczania psychologii*, seria II, t. 3, Warszawa 1968, s. 691–708.

³⁰ M. Wolicki, art.cyt.

³¹ M. Kielar-Turska, *Średnie dzieciństwo...*, s. 118.

³² K. Krzysteczko, *Rozwój moralny*, w: *Studia z psychologii rozwoju*, pr. zbior. pod red. ks. J. Makselona, Kraków 2002, s. 93.

świadomą wiedzę, oraz świadomą orientację w tych sprawach. Proces uwewnętrzniania zarówno nakazów, jak i wzorów postępowania rodziców czy wychowawców, a więc i proces umoralnienia dokonuje się łatwiej i skuteczniej, o ile odniesienia tych ostatnich do dziecka opierają się na miłości i życzliwości. Łatwiej bowiem naśladować wzory postępowania tych, których się kocha i łatwiej identyfikować się z nimi aniżeli w wypadku przeciwnym, kiedy kontakty osobowe są przykre, powodujące lęk i strach, nie sprzyjające ani internalizacji, ani identyfikacji.

Rozwój uczuć moralnych u dziecka winien się opierać na miłości bliźniego, wymagającej dobrowolnej ofiary. J. Piaget wyróżnia trzy okresy kształtowania się świadomości moralnej dziecka: 1) dziecko zasady moralne wiąże z przykładem dorosłych, 2) okres realizmu moralnego – dziecko ocenia postępowanie nie według intencji sprawcy, ale według obiektywnej szkody, czyli według skutków postępowania, 3) okres, gdy dziecko przy ocenie postępowania bierze pod uwagę intencje sprawcy³³. Ten trzeci okres zaczyna się pod koniec wieku przedszkolnego w zależności od współdziałania społecznego, występującego głównie w zabawach zespołowych. Należy jednak zaznaczyć, że dziecko szybciej przyswaja sobie zasady i normy moralne, aniżeli same nawyki postępowania moralnego. Stąd duże znaczenie ma wdrażanie dziecku pewnych przyzwyczajęń, pewnych nawyków postępowania, potrzebnych dla życia moralnego.

Stopniowo poprzez rozwój uczuć moralnych, ocen oraz motywów postępowania na wzór ludzi dorosłych, kształtuje się postawa moralna dziecka oraz poczucie powinności moralnej³⁴.

ROZWÓJ RELIGIJNY DZIECKA W WIEKU PRZEDSZKOLNYM

Kształtowanie się świadomości moralnej dziecka wiąże się bardzo ściśle z pocuciem obecności Boga w jego życiu, zwłaszcza gdy chodzi o kształtowanie się sumienia. Z chwilą, kiedy dziecko poznaje drugiego jako kogoś podobnego do siebie, do swego „ja”, czyli jako osobę, poznaje też w sposób mglisty – Boga jako Kogoś najdroższego, który też ma wymagania w stosunku do niego jak drudzy, ale z tą różnicą, że zawsze widzi wszystko i każde niegrzeczne zachowanie obraża Go, jest dla Niego przykre, a grzeczne sprawia mu radość, podobnie jak ojcu czy matce.

O ile w okresie niemowlęcym i ponimowlęcym dziecko wyczuwało osobę Boga raczej intuicyjnie, poprzez gesty i słowa ludzi dorosłych, to w okresie przedszkolnym stara się do Niej dotrzeć poznawczo poprzez pytania o początek i przyczynę świata, a w nim i człowieka. Pomaga mu w tym „wiek pytań”. Pytania

³³ E. Hurlock, dz.cyt., t. II, s. 191.

³⁴ W. Terlecka, *Poczucie powinności moralnej u dzieci przedszkolnych*, Warszawa 1975.

dziecka o przyczynę, „skąd” się coś bierze, kierowane są także pod adresem świata; skąd się wziął świat, skąd człowiek, kto zrobił słońce, księżyc, gwiazdy itd.³⁵.

Początki włączania Boga w świadomość dziecka dokonują się jednak na podstawie uczuciowej w stosunku do rodziców i otoczenia do niego. „3–4-letnie dziecko przy pomocy fantazji, bez większego trudu, potrafi zbudować swój obraz Boga”³⁶. Dziecko w tym okresie tworzy sobie obraz Boga poprzez obraz swoich rodziców i wychowawców, szczególnie poprzez obraz ojca, jak na to wskazują badania eksperymentalne z zakresu psychologii religii³⁷.

Jeśli obraz własnego ojca jest pogodny, nacechowany dobrocią, wówczas i obraz Boga widziany poprzez obraz własnego ojca będzie nacechowany miłością i ufnością, a moc i potęga Boga daje dziecku poczucie bezpieczeństwa. W przeciwnym razie budzi lęk i strach, co się nie przyczynia do rozwoju religijnego dziecka.

Z czasem, gdy świadomość dziecka zdobywa coraz to lepsze poznanie świata i siebie, doskonalsza staje się świadomość Boga oraz Jego związków ze świadomością moralną, w której sumienie, jako „głos Boga” w duszy zajmuje kierownicze stanowisko nad postępowaniem i nad oceną tego, co jest dobre, a co złe. Samo jednakże pojęcie dobra lub zła moralnego w pełnym tego słowa znaczeniu urabia sobie dziecko dopiero w okresie dojrzewania, w czasie narodzin dla świata wartości.

Należy tu jeszcze podkreślić, na co zwracają uwagę szczególnie psychologowie religii, że okres przedszkolny jest najbardziej metafizycznym okresem w życiu człowieka, tzn. dziecko w tym czasie jest najbardziej wrażliwe na sprawy nadprzyrodzone, na sprawy dotyczące Boga i życia nadprzyrodzonego, najbardziej chłonne prawd religijnych i reguł moralnych, dlatego też ten okres winien być dobrze wykorzystany w celu zaznajomienia dziecka z pierwszymi prawdami religijnymi i normami moralnymi, gdyż prawdy te zapadają wówczas najgłębiej w duszę dziecka.

6. WYCHOWANIE DZIECKA W WIEKU PRZEDSZKOLNYM

Ponieważ głównym czynnikiem środowiskowym i wychowawczym dziecka w okresie przedszkolnym jest zabawa, zwłaszcza zespołowa, a czynnikiem podmiotowym jest jego aktywność, dlatego rodzice i wychowawcy winni umiejętnie organizować i kierować zabawami dziecka. Troska rodziców o rozwój somatyczny dziecka w wieku przedszkolnym winna też znaleźć swój wyraz we właściwej

³⁵ E. Hurlock, dz.cyt., s. 275–280.

³⁶ M. Jarosz, *Rozwój relacji religijnej*, w: *Studia z psychologii...*, s. 83.

³⁷ J. Król, *Postawy rodzicielskie, poziom samoakceptacji a pojęcie Boga*. Studium psychologiczne, Lublin 1989; tenże, *Wpływ posiadanego obrazu ojca na pojęcie Boga u dzieci*, w: *Psychologia religii*, pr. zbior. pod red. ks. Z. Chlewińskiego, Lublin 1982, s. 181–223.

pielęgnacji i opiece medycznej, a także dostrzeganiu naturalnych potrzeb dziecka i ich zaspokajaniu³⁸.

Stosunek wychowawczy do dziecka winien być w tym okresie rozwojowym szczególnie starannie przemyślany. Ponieważ dziecko w tym wieku jest bardzo sugestywne i podatne na wszelkie wpływy, pozytywne i negatywne, stąd winno mieć zawsze dobry przykład ze strony rodziców i wychowawców. Znane przysłowie mówi, że „słowa pouczają, ale przykłady pociągają”. Dobry przykład najskuteczniej pociąga dziecko do naśladowania, uruchamiając w nim mechanizmy naśladownictwa i identyfikacji, typowe dla tego wieku.

Należy też pamiętać, aby wymagania w stosunku do dziecka były zrozumiałe dla niego i dostosowane do jego możliwości. Winno też mieć świadomość, że za niewłaściwe zachowania będzie ponosić konsekwencje. Jednakże i sami wychowawcy muszą być też konsekwentni w swoim postępowaniu, w sensie zgodności swoich słów zachowaniem, aby dziecko jasno widziało, co jest właściwe, a co nie.

Dla dobrego wychowania dziecka w tym wieku bardzo istotnym czynnikiem jest odpowiednia atmosfera wychowawcza, przez którą należy rozumieć ciepły klimat uczuciowy, tworzony przez szereg pozytywnych więzi, jakie istnieją w rodzinie czy innym środowisku wychowawczym. Chodzi bowiem o dopomaganie dziecku w przezwyciężaniu kryzysu rozwojowego poprzez unikanie nadmiernego postępowania dziecka i stosowanie właściwego systemu nagród i kar³⁹.

W wychowaniu dziecka przedszkolnego bardzo ważne jest też zajmowanie właściwych postaw rodzicielskich i w ogóle wychowawczych „ze względu na intensywnie przebiegający w tym okresie proces uczenia się społecznego (powielanie »błędnego koła«)”⁴⁰. Według znawców przedmiotu najbardziej pożądaną jest postawa autorytatywna, uznająca wzajemne prawa i obowiązki, natomiast niekorzystne postawy wychowawcze, to postawa autokratyczna, nadopiekuńcza, odrzucająca, niekonsekwentna, liberalna⁴¹.

Wychowanie dziecka przedszkolnego winno ponadto być wychowaniem integralnym, całościowym, a więc obejmującym wszystkie sfery osobowości dziecka, od sfery fizycznej poczynając, poprzez sferę intelektualną, uczuciową, woliową, społeczną aż do moralnej i religijnej. Takie bowiem całościowe i harmonijne wychowanie doprowadza do rozwoju wszechstronnie ukształtowanej osobowości, zdolnej do podjęcia różnych zadań i obowiązków życiowych. Oddziaływanie wychowawcze na dziecko w tym okresie dokonuje się dwoma drogami: 1) poprzez świadome i celowe zabiegi wychowawcze rodziców, czy też innych wychowawców; 2) w sposób nieświadomy i niezamierzony poprzez wpływ samych wzorców życia, postaw i samej osobowości wychowawców.

³⁸ D. Becielewska, dz.cyt. s. 177.

³⁹ Tamże, s. 177.

⁴⁰ Tamże, s. 178.

⁴¹ Tamże, s. 178.

Istotnym elementem wychowania dziecka przedszkolnego jest rozmowa z nim, a szczególnie odpowiadanie na jego pytania, których dziecko w tym „wieku pytań” zadaje bardzo wiele. Odpowiedzi, jakie rodzice czy inni wychowawcy dają na pytania dziecka, winny być zawsze prawdziwe, nawet gdyby one dotyczyły spraw intymnych, związanych z tajemnicą przekazywania życia. Kłamstwa stosowane w tych kwestiach mogą całkowicie podważyć autorytet wychowawców. Natomiast odpowiedzi dawane cierpliwie i zgodnie z prawdą stwarzają więź ufności i porozumienia pomiędzy dzieckiem a rodzicem i są podstawą prawidłowego uświadomienia i wychowania seksualnego dziecka, nie tylko w tym wieku, ale także w okresach późniejszych, co będzie skutkować dobrym przygotowaniem do życia małżeńskiego i rodzinnego⁴².

Ze względu na dużą wrażliwość i chłonność umysłową dziecka przedszkolnego oraz jego żywą wyobraźnię, a także chętnie słuchanie bajek i baśni, należy wykorzystać te właściwości psychiki dziecka w tym wieku do zapoznania go z historią świętą, z Biblią, szczególnie w wydaniu dla dzieci, zaznaczając jednocześnie różnice, jakie zachodzą między tą księgą a innymi książkami.

Niezwykle ważnym zadaniem wychowawczym w wieku przedszkolnym jest kształtowanie prawidłowego sumienia dziecka przez podawanie mu właściwych ocen i norm moralnych, a także przez dokonywanie odpowiedniej korekty sumienia, jeśli by jego wskazania były już błędne. Dziecko winno być już uczone także pewnej samokontroli swojego postępowania, np. w formie dziecięcego rachunku sumienia.

Bardzo istotnym zadaniem wychowawczym w tym wieku jest uczenie dziecka pewnej dyscypliny, związanej z zachowaniem porządku dnia, rytmem różnych zajęć i czynności, tak aby dziecko miało zaspokojone wszystkie potrzeby, a jednocześnie, by miało także pewien margines swobody i samodzielności. W zachowywaniu tych nawyków zwyczajowych czy kulturalnych należy pamiętać o konsekwencji i stosowaniu kontroli, a w razie potrzeby także i kar.

W toku wychowania dziecka przedszkolnego mogą występować także różne trudności wychowawcze spowodowane bądź to czynnikami naturalnymi, związanymi z prawidłowościami rozwoju, bądź też w wpływem niekorzystnych czynników wewnętrznych lub zewnętrznych. Np. przekora występująca u dziecka w wieku ok. 3 lat jest objawem zupełnie naturalnym, związanym z odkryciem przez dziecko swojej jaźni psychicznej i próbą siły swojej woli.

Jeśli chodzi o drugą grupę przyczyn trudności wychowawczych, nie związanych z prawidłowościami rozwojowymi, to mogą one być egzogenne lub endogenne, czyli mogą tkwić bądź w środowisku, bądź w samym dziecku. Gdy chodzi o przyczyny wewnętrzne, tkwiące w dziecku, to trzeba tu zwrócić uwagę na różne obciążenia dziedziczne, np. na tle alkoholizmu czy chorób psychicznych. Mogą tu

⁴² M. Wolicki, *Problem uświadomienia seksualnego dzieci przez rodziców*, „Częstochowskie Studia Teologiczne” 1981/82, t. IX–X, s. 329–339.

w grę wchodzić również pewne uszkodzenia czy obrażenia mózgu powstałe podczas porodu czy w okresie postnatalnym, albo też różne choroby infekcyjne mózgu.

Niekiedy jednak przyczyny trudności wychowawczych tkwią w środowisku lub błędnych metodach wychowawczych. Do przyczyn środowiskowych należy zaliczyć złe warunki domowe, niesprzyjający klimat życia rodzinnego, niepowodzenia i różne sytuacje frustracyjne, jakie zdarzają się w życiu dziecka przedszkolnego⁴³.

Wiele też trudności wychowawczych powstaje wskutek niewłaściwych metod i błędów wychowawczych popełnianych przez rodziców czy innych wychowawców. Niekorzystnie oddziałują tu zarówno niewłaściwe postawy wychowawcze, jak i zmienny styl wychowania, szczególnie niejednorodność podejścia wychowawczego u rodziców czy innych wychowawców. Tego typu zachowania zaburzają poczucie bezpieczeństwa u dziecka i powoduje powstanie różnych zaburzeń emocjonalnych w wieku przedszkolnym. W przypadku wystąpienia takich zaburzeń trzeba będzie niejednokrotnie skorzystać ze specjalistycznego poradnictwa leczniczo-wychowawczego⁴⁴.

W artykule tym ukazany został w dużym skrócie rozwój i wychowanie dziecka przedszkolnego. Przedstawione zostały prawidłowości rozwoju dziecka w tym okresie w różnych sferach: fizycznej, psychicznej, społecznej, moralnej i religijnej. Po uwzględnieniu tych prawidłowości podane też zostały podstawowe wskazania wychowawcze, uwzględniające również specyficzne trudności, jakie mogą wystąpić w tym okresie rozwojowym.

LITERATURA

- Becielewska D., *Reperytorium z rozwoju człowieka*, Jelenia Góra 2006.
- Bogdanowicz M., *Psychologia kliniczna dziecka w wieku przedszkolnym*, Warszawa 1985.
- Dobrowolska J., *Czy naprawdę trudne dziecko?*, Warszawa 1975.
- Dzierżanka-Wyszyńska A., *Kontakty międzydziecięce w grupach przedszkolnych*, w: *Materiały do nauczania psychologii*, seria II, t. 3, Warszawa 1968, s. 691–708.
- Gerstmann S., *Rozwój uczuć*, Warszawa 1976.
- Hurlock E., *Rozwój dziecka*, t. I–II, Warszawa 1975.
- Jarosław M., *Rozwój relacji religijnej*, w: *Studia z psychologii rozwoju*, pr. zbior. pod red. ks. J. Makselona, Kraków 2002, s. 77–89.
- Kielar-Turska M., *Rozwój człowieka w pełnym cyklu życia*, w: *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. I, Gdańsk 2000, s. 285–332.
- Kielar-Turska M., *Średnie dzieciństwo. Wiek przedszkolny*, w: *Psychologia rozwoju człowieka*, red. nauk. B. Harwas-Napierała, J. Trempała, t. 2, Warszawa 2000, s. 83–129.
- Król J., *Postawy rodzicielskie, poziom samoakceptacji a pojęcie Boga. Studium psychologiczne*, Lublin 1989.

⁴³ M. Bogdanowicz, *Psychologia kliniczna dziecka w wieku przedszkolnym*, Warszawa 1985, s. 44–72.

⁴⁴ J. Dobrowolska, dz.cyt., s. 101–118.

- Król J., *Wpływ posiadanego obrazu ojca na pojęcie Boga u dzieci*, w: *Psychologia religii*, pr. zbior. pod red. ks. Z. Chlewińskiego, Lublin 1982, s. 181–223.
- Krzysteczko H., *Rozwój moralny*, w: *Studia z psychologii rozwoju*, pr. zbior. pod red. ks. J. Makselona, Kraków 2002, s. 91–114.
- Kukołowicz T., *Rodzina w procesie uspołecznienia dziecka*, Lublin 1974.
- Przetacznik-Gierowska M., Makiello-Jarża G., *Psychologia rozwojowa i wychowawcza wieku dziecięcego*, Warszawa 1992.
- Przetacznikowa M., *Rozwój psychiczny dziecka w młodszy wieku szkolnym*, w: *Materiały do nauczania psychologii*, seria II, t. 3, Warszawa 1968, s. 11–152.
- Przetacznikowa M., *Wiek przedszkolny*, w: *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, red. M. Żebrowska, Warszawa 1976, s. 416–521.
- Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, red. M. Żebrowska, Warszawa 1976.
- Psychologia rozwoju człowieka*, t. 2, red. nauk. B. Harwas-Napierała i J. Trempała, Warszawa 2000.
- Skorny Z., *Proces socjalizacji dzieci i młodzieży*, Warszawa 1976.
- Studia z psychologii rozwoju*, pr. zbior. pod red. ks. J. Makselona, Kraków 2002.
- Terlecka W., *Poczucie powinności moralnej*, Warszawa 1975.
- Walczyńska J., *Kształtowanie postaw społeczno-moralnych dzieci w wieku przedszkolnym*, Warszawa 1980.
- Wolicki M., *Problem uświadomienia seksualnego dzieci przez rodziców*, „Częstochowskie Studia Teologiczne” 1981/82, t. IX–X, s. 329–339.
- Wolicki M., *Rozwój społeczny*, w: *Studia z psychologii rozwoju*, pr. zbior. pod red. ks. J. Makselona, Kraków 2002, s. 211–242.
- Wolicki M., *Znaczenie identyfikacji z „osobami znaczącymi” w procesie rozwoju i wychowania dziecka*, w: *Ius et Fides. Księga Jubileuszowa z okazji siedemdziesiątych urodzin Profesora Jana Świtki*, red. T. Guz, M. Kuć, Lublin 2006, s. 1025–1035.
- Ziemska M., *Postawy rodzicielskie*, Warszawa 1969.

THE DEVELOPMENT AND EDUCATION OF THE CHILD IN THE PRE-SCHOOL AGE

Summary

One of the most important periods in the development of child is the pre-school age. Therefore the author of this article deals specially with this period. At first the general characterization of this period is given. Next takes the author into the consideration the physical development of the child in the pre-school period. After that the psychic development is discussed. In the psychic development he describes the intellectual, volitive and emotional one. The next part of the article considers the social development in the pre-school period. Then is the moral and religious development in this age discussed. In the final part of the article is the education of the child in the pre-school period considered.

Słowa kluczowe: wiek przedszkolny, rozwój, wychowanie, rodzina